

**ՄԱՐՄԵԱՐՄԱՏ ԴԱՐՁՈՒԱԾՔՆԵՐԻ
ԳՈՐԾԱՌԱԿԱՆ ԱՐԺԷՔԸ ԵՒ ՆՐԱՆՑ
ԿԱՌՈՒՑԱՏԻՊԵՐԸ «ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԴԱԻԻԹ»
ՎԻՊԵՐԳՈՒՄ**

Մարմնարմատականութիւնը (սոմատիզմ) բառապաշարային-դարձուածաբանական դաշտին բնորոշ հասկացութիւն է, որն ունի «մարմնի մաս»ից արմատ նշանակութիւնը: Բառապաշարի մարմնարմատ (սոմատիկ) շերտը լեզուաբանների ուսումնասիրութեան առարկայ է դարձել Ի. դարի վերջում եւ ԻԱ. դարի սկզբում. «սոմատիզմ» եզրոյթն առաջին անգամ գործածել է էստոնացի լեզուաբան Ֆ. Գակկը¹: Հաղորդակցական գործընթացներում կարեւոր դեր են կատարում մարմնարմատ դարձուածքները. մարմնի մասեր անուանող բառերը դարձուածքների կազմութեան մէջ ամէնից յաճախ գործառուող բաղադրիչներից են, ինչպէս՝ գլուխ, սիրտ, ձեռք, ոտք, աչք, ականջ, քիթ, բերան, լեզու, ցանկատ, վիզ, փոք եւ այլն:

Մարմնարմատ դարձուածքների առատութիւնը գրեթէ բոլոր լեզուների դարձուածաբանական համակարգերի բնորոշ առանձնայատկութիւններից է: Նրանք կարող են դառնալ կայուն կապակցութիւնների կամ դարձուածքների բաղադրիչներ՝ հանդէս գալով փոխաբերական նշանակութիւններով, որոնք ամրագրուած են նրանց հնամենի ըմբռնումներում: Իւրաքանչիւր մշակոյթում հնագոյն ժամանակներից մարմնի մասերին վերագրուած խորհրդանշանները լաւագոյնս արտացոլուած են առած-ասացուածքներում եւ դարձուածքներում²:

1 ФЕДОРОВА, М., НИКОНЮК М., Фразеологические сома́тизмы как средство вторичной номинации лексико-семантической системы немецкого языка, Беларусь, Журнал Гродненского государственного медицинского университета, № 3, 2012, 81.

2 ԲԵԴԻՐԵԱՆ, Պ. Ս., Ժամանակակից հայերէնի դարձուածաբանութիւն, Երեւան 1973, 110:

Մարմնարմատ դարձուածքներն առաւել ցայտուն արտայայտում են մարդու ինքնագիտակցութեան հնագոյն պատկերացումներն իր մարմնի գործառնոյթների վերաբերեալ, որ պահպանուել են ժողովրդական ավանդազրոյցներում:

Մասնագիտական գրականութեան մէջ մարմնարմատ դարձուածքները դիտարկուել են տարբեր տեսանկիւնից: Որպէս աշխարհի դարձուածաբանական քարտէզի բաղադրիչ՝ սոմատիկ դարձուածքներն առաւել ճշգրիտ նկարագրում են մարդուն իր գործունէութեան բոլոր ոլորտներում՝ արտայայտելով նրա զգացմունքները, մտքերը, գործողութիւններն ու յոյզերը: Մարմնարմատ բաղադրիչներով դարձուածաբանական միաւորների ամբողջական բները վկայում են արտալեզուական իրողութիւնների մասին, որոնք անհրաժեշտ են դարձուածաբանական միաւորների ի յայտ գալու համար որպէս ամբողջութիւն: Դրանք մատնանշում են ընդհանրապէս լեզուի յատկութիւնը. այն է՝ պահպանել մշակութային եւ պատմական տեղեկատուութիւնը. ցոյց տալ, որ բացի հաղորդակցականից, այն ունի նաեւ կուտակային գործառնոյթ, որ լաւագոյնս դրսեւորում է մարմնարմատ բաղադրիչներով ձեւաւորուած դարձուածքներով³:

Մարմնարմատ դարձուածքների բառաչերտը ցանկացած լեզւում պատկանում է լեզուի հնագոյն բառապաշարին, որ ենթադրում է՝ թէ շրջակայ աշխարհի ճանաչումը եւ մշակութայնացումը մարդն սկսել է ինքն իրենից: Այնուհետեւ ինքն իրեն ճանաչելով՝ մարդ արարածն անցել է շրջակայ աշխարհի նկարագրութեանը՝ իր մասին ունեցած գիտելիքներն ու պատկերացումները փոխանցելով շրջակայ իրականութեանը⁴:

Լեզուական քարտէսի բաղադրիչների ուսումնասիրութիւնը ժամանակակից լեզուաբանութեան հիմնախնդիրներից է՝ կապուած ազգային մշակոյթի ավանդոյթների առանձնապատկութիւնների հետ, որ թոյլ է տալիս վերականգնելու ժողովրդի մտածողութեան հնամենի համակարգը: Այս առումով լեզուի բառային կազմի մարմնարմատ դարձուածքների շերտը, որ ապրել է զարգացման

3 ЙОВИЧ, Э. Г., Соматизмы как часть фразеологической картины мира (на примере русского и сербского языков), Исследования молодых ученых: материалы XVII Междунар. науч. конф. (г. Казань, февраль 2021 г.). — Казань, Молодой ученый, 2021, 70-75. URL: <https://moluch.ru/conf/stud/archive/388/16330/>

4 ПЕТРОВА, Л. И., Человеческое тело и эмоции в контексте лингвокультуры // Вестник ПГУ, Серия 3, 2007, 134.

երկարատեւ գործընթաց, հանդէս է գալիս որպէս մարդկային զգացումների, ապրումների, հասկացութիւնների եւ կերպարների ամբողջական համակարգի փոխանցման միջոց, որ արտացոլում է ժողովրդի նախնական աշխարհընկալման իւրայատկութիւնները:

Լեզուական քարտէսի վրայ մարմնարմատ դարձուածքների կարեւորութիւնը շեշտուում է մի քանի հանգամանքներով. մարդկային մտածողութեան մարդակենտրոն համակարգով, մարմնակազմութեան միակերպութեամբ (որ պայմանաւորուած է բնակլիմայական եւ տարածքային գործօններով), մարմնի մասերի բնութագրական բնագնացական յատկանիշներով եւ այլն⁵:

Ցանկացած ստեղծագործութեան (անհատական-հեղինակային թէ ժողովրդական-բանահիւսական) լեզուական ուսումնասիրութեան առանցքային հարցերից է նրա գեղարուեստական խօսույթի հիմնական բաղադրիչների բացայայտումը, որի շրջանակներում անհրաժեշտ է մեկնաբանել նրա (խօսույթի) գեղարուեստական գաղափարը եւ վերջինիս արտայայտման միջոցները: Գեղարուեստական գաղափարի դրսեւորման առումով կարեւորում է լեզուի պատկերաւորման համակարգը, որի միջոցով կարելի է բացայայտել տուեալ ստեղծագործութեան ոճական համակարգի բովանդակութիւնը: Այդ համակարգի իրացման եղանակներից են պատկերաւորման միջոցները, որոնց թուին են պատկանում դարձուածային միաւորները, համեմատութիւն-պատկերաւոր արտայայտութիւնները, մակդիրը, փոխաբերութիւնը, չափազանցութիւնը, նուազասոյթը, առարկայացումը, անձնաւորումը, կրկնութիւնը, զեղչումը, դարձոյթը, շրջադասութիւնը, շրջասոյթը եւ այլն⁶:

Մարմնարմատ դարձուածքների գործածութիւնը պայմանաւորուած է նրանց ընդգծուած պատկերաւորութեամբ, փոխաբերական իմաստների բեւեռացուած արտայայտութեամբ, քերականօրէն պարզ կազմութեամբ, ոճական բազմազանութեամբ եւ ազգային մտածելակերպի իւրայատկութեամբ:

5 МАСАЛЁВА, Н. В., *Соматизмы в русской языковой картине мира*, Иваново 2010, АКД, 7.

6 Լեզուի պատկերաւորման միջոցների մասին տես ԵԶԵԿԵԱՆ, Լ., *Հայոց լեզուի ռեալիստիկա*, Երեւան 2003: ԶԱՀՈՒԿԵԱՆ, Գ. Բ. - ԽԼՂԱԹԵԱՆ Ֆ. Հ., *Հայոց լեզուի ռեալիստիկա*, Երեւան 2007: ԽԱԶԱՏՐԵԱՆ, Լ. - ՄԻՐՈՒՄԵԱՆ, Մ., *Հայերէնագիտական տերմինների ուսումնական քառաբան*, Երեւան 2020: ԳԻՐԻՋԻՆԵԱՆ, Դ., *Հայոց լեզու. խօսաբանական դասագիրք*, Էջմիածին 2015:

Այս համատեքստում անհրաժեշտ է պարզել՝ ի՞նչ դեր ունեն մարմնարմատ դարձուածքները ժողովրդական աւանդազրոյցներում եւ բանահիւսական ստեղծագործութիւններում, գործառական եւ ոճական ի՞նչ արժէք ունեն դիւցազներգակ պատումներում: Այդ առումով որոշակի հետաքրքրութիւն են դրսեւորում մարմնարմատ դարձուածքները «Սասունցի Դաւիթ» հայ ժողովրդական վիպերգում. բանահիւսական պատումի շրջանակներում լաւագոյնս արտայայտուում են մարմնարմատ դարձուածքների բաղադրիչների ժողովրդական մտածողութեան ինքատիպութեամբ պայմանաւորուած փոխաբերական նշանակութիւնները, ժողովրդական լեզուամտածողութեան հնամենի հետքերը, մարմնի մասերին վերագրած նախնական պատկերացումները եւ այլն:

Իւրաքանչիւր լեզուի մարմնարմատ դարձուածքների բառապաշարի համակողմանի ուսումնասիրութիւնը թոյլ կը տայ պարզելու այն հնամենի մտածողական դիտուածքներն ու կարծրատիպերը՝ կապուած մարդու մարմնի մասերի անուանումների հետ, որոնք իրենց արտացոլումն են գտել ժողովրդի լեզուական քարտէսում, որ անմիջականօրէն վերաբերում է «Լեզու-ազգ-մշակոյթ» գաղափարին եւ կենտրոնական տեղ է զբաղում ժամանակակից լեզուաբանական գիտութեան համակարգում⁷:

Այժմ փորձենք ներկայացնել մարմնարմատ դարձուածքների դրսեւորումները «Սասունցի Դաւիթ» վիպերգում եւ ցոյց տանք նրանց գործառական եւ ոճական իւրայատկութիւնները, որոնք բնորոշ են բանահիւսական ոճին, ժողովրդախօսակցական լեզուին⁸:

Իբրեւ դարձուածաբանական միաւորների բաղադրիչներ՝ վիպերգում հանդէս են գալիս հետեւեալ մարմնարմատները՝ գլուխ, աչք, ականջ, սիրտ, ոտք, ձեռք, բերան, երես, ծունկ, մէջք, արիւն, վիզ, փակատ եւ փոր:

Դիտարկենք այդ կառոյցները:

Գլուխ բաղադրիչը մարմնարմատ դարձուածքների արտայայտութեան հարթակում գործառական մեծ յաճախականութիւն ունի. այն բնութագրուում է փոխաբերական հետեւեալ իմաստներով. 1. «իշխանութիւն, կենսական ներոյժ, մտքի եւ ուժի ծնունդի կենտրոն», 2. «խելք, բանականութիւն», 3. «ուշք, ուշադրութիւն», 4. «մեծ

7 MACALEBA, H. B., անդ, 2-3.

8 Քննութեան բնագիր է ծառայել «Սասունցի Դաւիթ» հայկական ժողովրդական էպոսի 1989ի հրատարակութիւնը («Արեւիկ», Երեւան):

խելի տեր մարդ» եւ այլն: Այս բաղադրիչով կազմուած դարձուածքները հայերէնում հիմնականում արտայայտում են անձի մտաւոր կարողութիւններով օժտուած լինել-չլինելու յատկանիշ:

Վիպերգում հանդիպում են հետեւեալ դարձուածքները.

Գինին գլուխը կապել – «հարբեցնել, գիտակցութիւնը մթագնել».

«Էդպէս Բաղդասարին խաբեցին, Եօթ տարուան քաջախ գինին գլուխ կապեցին» (117):

Գինին գլուխը բռնել – «խիստ հարբել, գինովանալ, գիտակցութիւնը մշուշուել».

«Էլ գինին էնոր գլուխ չը բռնեց, չը քնաւ» (347):

Գինին գլխից անցնել – «սթափուել, զգոնանալ».

«Դաւիթ, որ տեսաւ արնոտ շապիկ, Գինին գլխից անցաւ, ասաց,- Տղայ՛, Էդայ ի՞նչ է, ի՞նչ է եղեր» (285):

Գլխի մարը գտնել – «փրկութեան հնար որոնել». Երբ որ էկաւ՝ ձեզի մատաղ կանի.

«Դուք ձեր գլխու մարն գտէք» (85):

Գլխին պատիժ բերել – «վերահաս փորձանքի կանխագուշակում».

«Մերի՛կ,- ասաց,- ասիւր չորակո՛ղ եմ էդ ազգ, Վախնամ՝ Դաւիթ պատիժ մի բերի մեր գլուխ» (218):

Գլուխ էդտեղ թրջես, էստեղ կընտես – «կայծակնային արագութեամբ տեղ հասնել».

«Քեռի Թորոս, Քո գլուխ էդտեղ թրջես, էստեղ կընտես – Քանի որ Դաւիթ չեմ վնասած, Բալի պըրծցուս, տանես Սասուն» (233):

Գլխին տալ – «գլխին խփելով ողբալ՝ սգալ». Սառյեմ ... Էլար, էտու գլխուն,

«Իր էրեսներ արնեց» (268):

Ջայնա՛մ էնոնց գլուխ – «չարիքի արժանի լինել. նզովի արտայայտութիւն».

«... Դաւիթ, Էդ տղաներ ինչի՞ խեղիր: Ասաց. - Ջայնա՛մ է նոնց գլուխ, Ինձ հետ կուուան՝ ես էլ գարկի» (242):

Գլխին մի բան հանել – «նեղութիւն պատճառել, դժուարին կացութեան մէջ գցել».

Գլուխը դուրս հանել չկարողանալ - «ամօթահար լինել».

«Մարէ՛,- ասաց ՝ Մելիֆ,- Դաւիթ եղա քաներ հանեց իմ գլուխ, Որ ամօթու մէ՛ջ էդ փաղփին չեմ կարնայ գլուխ հանի դուրս» (301):

Քանի՞ գլուխ ունես - «համարակութիւն՝ փաշութիւն ունենալ».

«էն փանի՞ գլուխ ունի, Մտնի խաս քախչի մէջ, Զին քողնի էնտեղ արածի» (359):

Աչք բաղադրիչը դարձուածքներում փոխաբերաբար արտայայտում է թէ՛ դրական (ուշադրութիւն, հաւատարմութիւն, բաւարարուածութիւն, զգօնութիւն, մաքրութիւն եւ այլն) եւ թէ՛ բացասական (ժլատութիւն, աչքածակութիւն, ժուժկալութիւն եւ այլն) իմաստներ: Աչքերի կարեւորութիւնն ընդգծւում է նրանով, որ մարդու աշխարհայեացքում ողջերի աշխարհը ըմբռնւում է որպէս լոյսի եւ տեսանելիութեան աշխարհ, իսկ մահացածների աշխարհը՝ որպէս խաւարի թագաւորութիւն: Այդ երկու աշխարհների յարաբերակցութիւնը (կապը) հնարաւոր է միայն աչքերի միջոցով, որոնք միաւորում (կապում) են մարդու ներաշխարհը եւ նրան շրջապատող տիեզերքը⁹:

Գլուխ եւ աչք մարմնարմատները ունեն ընդհանրական նշանակութիւններ, ինչպէս՝ գլուխ – 1. մտածողութեան եւ դատողութեան կենտրոն, 2. կեանք, 3. գերազանցութիւն եւ այլն: Աչք – 1. մարդկային զգացմունքների արտայայտման գլխաւոր միջոց, 2. մարդուն բնորոշ հոգեվիճակ՝ դրութիւն, 3. մահ, վախճան եւ այլն¹⁰:

Վկայութիւններ դիւցազնավէպի բնագրային օրինակից:

Աչքը հովանի լինի – «մէկի քարօրութիւնը հայցել».

«Քո աչք հովանի մեզի վրայ ըլնի. Ետեւ անցման աստուած իրարուց չամաչեցու» (92):

Աչքը լոյս, աչք ի լոյս – «բարեմադութիւն՝ ուրախ լուր հաղորդելիս».

9 МАКАЛЕВА, Н. В., անդ, 11.

10 ШАРМАНОВ, В. В., Соматизм как компонент фразеологической единицы русского и немецкого языков, Журнал Universum: филология и искусствоведение, «Языкознание и литературоведение» 2014, 7Universum.com.

«գնացին, ջուար տարան խալիֆային, ասին, - Քո աչք ի լոյս, տղե՛ք էկան (110): Էկե՛ք, ձեր աչքը լոյս, էկե՛ք, մեր աչքը լոյս, Մեր Դաւիթն է էկէ» (240):

Աչքերը խփել-քացել – «մի բան կայծակնային արագութեամբ կատարել».

«Էլաւ, ինքն իր ձին քաշեց դուրս, Հեծաւ, աչք խփեց էքաց, հասցուց մօր մօտ» (118):

Աչքին գալ – «մէկի դուրը գալ, հաւանել».

«Էն տղան էնքան հալուորի աչքին չէր գայ, Որ ասաց. Զէ՛, կարիք մարդ չկայ» (140):

Աչքեր քոռնալ – «դժգոհութեան արտայայտութիւն՝ անակնկալ դէպքի առթիւ».

«- Մարէ, քո աչքեր քոռնար, ինչի՞ շուտ չասիր» (229):

Մէկի վրայ աչք դնել – «սիրահետել, դուր գալ».

«Զէնով Հովանի կնիկ Սառյեն – Դաւիթ շատ սիրուն, խորո՛տ տղայ էր - Գաղտուկ աչք էդի վեր Դաւթին» (268):

Աչքերը դառնալ – «տեսածից սաստիկ գայրանալ՝ բորբոքուել».

«Դաւիթ որ էդ տեսաւ՝ Դաւթի աչքեր դարձան» (260):

Աչքը խարուել – «մոլորեցնել, շեղել».

«Միեր վերուց, ասաց.- Զէ՛, դու իմ աչք խարիր. Դու կայմար իմ առաջ, Որ աչքեցի քո երես, Իմ մատ դիպաւ մատնիքին» (404):

Սիրտ բաղադրիչով դարձուածքներում արտայայտուած են բառի փոխաբերական իմաստները՝ մարդու հոգեկան աշխարհը (գգացմունքները, տրամադրութիւնը, ապրումները), խառնուածքի տրւեալները (փաշութիւն, խիզախութիւն, վախկոտութիւն) եւ այլն: Դարձուածքներում սիրտ բաղադրիչն ըմբռնուած է որպէս կենսական ուժի աղբիւր, կենսագործունէութեան սկզբնապատճառ:

Վիպերգում հանդիպում են հետեւեալ դարձուածքները.

Սրտի պապակն անցնել – «ծարաւը յագեցնել. հանգստանալ».

«Ա՛խ, երանի՛ մէկ կաթ ջուր ըլնէր, Ես խմէի, սրտիս պապակն անցնէր» (72):

Սիրտը բացել – «գաղտնիքները կարդալ՝ իմանալ».

«Զենով Յովան ասաց. - Դու վե՛ր էլի, իմ սիրտ բաց, տես» (237):

Սիրտը բացել, Սրտները բացուել – «ուրախանալ, գուարնանալ».

«Հետ տղեկներուն էրթանք գետափ, Որ քիչ մի սրտներս բացուի» (287):

Սիրտը հովանալ – «հանգստանալ, գայրոյթն անցնել».

«Կուժ մը էլ էնոր արնեն քերէ՛ք՝ խմեմ՝ սիրտս հովնա (230): Մըսրայ Մելիք ասաց. - Արուն քերէք, որ ես խմեմ, իմ սիրտ հովնա» (237):

Սիրտը ցաւել – «մէկի մասին հոգ տանել, կարեկցել, մտահոգուել».

«Զենով Յովան ասաց. - Սառյէ, Օտար զարմից ես դու, *քն* սիրտ հեջ չի ցաւի» (238):

Սիրտը պնդանալ – «յուսադրուել, գօտեպնդուել».

«Դաւթի սիրտ պնդացաւ եղ խօսներով, Դաւիթ քշեց, գնաց» (322):

Սրտի թօզեր սրբել – «մտահոգութիւններն ու կասկածները ցրել».

«Էրթամ գինի խմեմ, գամ հաց ուտեմ, Որ իմ սրտի թօզեր սրբուի» (360):

Սիրտը վառուել – «սաստիկ վշտանալ, յուզուել, անմեկին ցաւ ապրել».

«Խանդութ գիտցաւ, որ Դաւիթ սպաներ են, Կսկծուց իր սիրտ վառուաւ» (373):

Սիրտը ելնել – «յուզուել, բարկանալ, սաստիկ գայրոյթ ապրել».

«Էստեղ Դաւթի սիրտ էլաւ, ասաց» (382):

Գլուխ, աչք, սիրտ, մարմնարմատները դիտարկել են աշխարհի առարկայացման քարտէսում¹¹: Այս խնդրի արդիականութիւնը պայմանաւորուած է նրանով, որ աշխարհի պատկերի առարկայական համեմատական վերլուծութիւնը, որ կատարուում է մարմնարմատ բառապաշարի եւ մարմնարմատ դարձուածքների միջոցով՝

¹¹ МАГОМЕДОВА, С. И., *Соматизмы «глаз», «сердце», «голова» в объективации картины мира (на материале аварского и арабского языков)*, АКД, Махачкала 2009.

ծագումնաբանօրէն եւ տիպաբանօրէն տարբեր լեզուների միջեւ, հնարաւորութիւն է տալիս պարզելու, թէ ինչպէս է մտածողութիւնը օգտագործում մարմնարմատները աշխարհի առարկայական պատկերը բառայնօրէն արտայայտելու համար, բացայայտում է առարկայական իրականութեան ծածկագրման ուղիների նմանութիւններն ու տարբերութիւնները, վեր է հանում ազգային լեզուամտածողութեան առանձնայատկութիւնները աշխարհի լեզուական քարտէսում:

Ականջ բաղադրիչով դարձուածքներն արտայայտում են տարբեր յատկանիշներ՝ լսելիութիւն, ուշադրութիւն, խոնարհութիւն, անուշադրութիւն, անգաղտնապահութիւն եւ այլն:

Ականջի կարեւորութիւնն ընդգծւում է նրանով, որ այն արտաքին աշխարհի ձայնային պատկերի ընկալման գործիք է, որ մարդուն մղում է համապատասխան անդրադարձների:

Վիպերգում գործածուած են ականջ բաղադրիչով հետեւեալ դարձուածքները.

Ձենն ականջն ընկնել – «լսելի լինել՝ դառնալ».

«Բոռաց ասաց. Շու՛տ արե՛ք: Ձենն ընկաւ Սանասարի ականջ» (80):

Ականջ անել – «լսել, խորհուրդն ընդունել».

«Դաւիթ մէկ նապաստակ կը տեսներ՝ կը գարկէր, կը սպանէր, Ականջ չէր անի փահլեւաններուն (235): Դաւիթ ... էնոնք գազաններ են, թո՛յ՝, թո՛ղ գնան: Դաւիթ ականջ չարեց, գնաց (248): Քանի Դաւիթ չէր գնացէ կոիւ, Որք տղայ էր, պահող, ականջ արող չկար» (344):

Ջոջ պատառն ականջը թողնել – «սպանել, բնաջնջել, վերացնել».

«Փահլեւաններ կգան, էնոր ջոջ պատառ ականջ կթողնեն» (359):

Ուտ բառով դարձուածքներն արտայայտում են ժողովրդի նախնական պատկերացումները կենսական ներոյժի գործունէութեան փոփոխական վիճակների վերաբերեալ¹², հմտ. ոտքերի վրայ կանգնել – «ամբանալ, կեանքով լցուել» եւ ոտքերը տնկել – «վախճանուել, այն աշխարհը գնալ»:

12 MACALEBA, H. B., անդ, 11.

Վիպերգում հանդիպում են ում բաղադրիչով հետեւեալ դարձուածքները.

Ոտները գետնից կտրուել – «սաստիկ ուրախմալ, ցնծալ».

«Ուրախութենէն էնոր ոտներ գետնէն կտրաւ» (264):

Ոտքը քարին դիպչել – «դժբախտութեան հանդիպել, անախորժ վիճակի մէջ ընկնել».

«Որտեղ որ դու էրթաս՝ Քո ոտ քարին չը դիպչի» (356):

Ձեռք բառով բաղադրուած կապակցութիւններն արտայայտում են դրական ու բացասական իմաստներ.

ա) ուժ, առատաձեռնութիւն, ազնուութիւն, հիւրընկալութիւն.

Ձեռքից գալ – «մի գործի մէջ հմուտ՝ յաջողակ լինել».

«Որ դու չերթաս, էն աղջիկ բերես... Տասեն, էնոնց ձեռեն չեկաւ» (132):

Մէկի ձեռքի հետ գնալ – «ենթարկուել մէկի կամքին».

«Ձեռով Հովանի կնիկ Սաոյեն, Գաղտուկ աչք եղի վեր Դաւթին, ասաց. - Տի գաս հետ իմ ձեռաց» (268):

Ամէն ինչ մէկի ձեռքին լինել – «իշխանութիւն՝ զօրութիւն՝ ուժ ունենալ».

«Իրեք կողմն աշխարհի Մըսրայ Մելիքի ձեռն էր» (303):

Ձեռքին ջուր լցնել – «ծառայել, հարսնութիւն անել».

«Նոր տի քո ձեռքին ջուր լըցնենք, մեր աղբեր Դաւիթ» (316):

բ) ժլատութիւն, աղքատութիւն, դժգոհութիւն, անկարողութիւն. «Մի գործի ձեռք գցել (թալել) – դժուարին գործ ձեռնարկել». Ասաց. - Ես ի՞նչ եմ, Որ էդ քաներին ձեռ թալեմ (139):

Ձեռքդ կոտրուի – «դժգոհութեան արտայայտութիւն՝ անակնկալ դէպքի առթիւ».

«Ձեռիկ, դու կոտոր կենայիր, Որ ուժ էնքան չկար քեզի» (320):

Բերան բաղադրիչով կապակցութիւնների արտայայտած իմաստները հիմնականում կապուած են անձի գաղնապահ լինել-չլինելու, շատախօս կամ քչախօս լինելու յատկանիշների հետ:

Վիպերգում հանդիպում են բերան բաղադրիչով հետեւեալ դարձուածքները.

Խօսքը բերանից գնալ – «անգգոյշ՝ ակամայ միտք արտայայտել».

«ասաց.- Որդիք, խօսք է, բերնէս գնացեր է, Ձեզի պիտի դուրս հանեմ» (97):

Բերան կոտորուի – «կշտամբանքի արտայայտութիւն՝ ուղղուած չար խօսք ասողին».

«Հրողքեր ասաց.- Սովորեցնողիդ բերան կոտորի» (270):

Բերանը ցրուել – «վայրիվերոյ խօսել, գոռեկութիւններ դուրս տալ».

«Դարձաւ ասաց.- Բերանդ շատ մի ցրուի, Քէնէ աւել է» (374):

Երես բաղադրիչով դարձուածքները հիմնականում արտայայտում են բացասական իմաստներ, ինչպէս՝ յանդգնութիւն, յամառութիւն, կշտամբանք, վիրաւորանք եւ այլն:

Վիպերգում հանդիպում են երես բաղադրիչով հետեւեալ դարձուածքները.

Երեսով տալ – «կշտամբել, չարախօսել».

«Դուք ինձ էրեսով կը տայիք, Տեսա՞ք իմ կոճերի զօրութիւն» (110):

Երեսին մուր փսել – «անուանարկել, պատիւն արատաւորող լուրեր տարածել».

«- Ջանը՛մ, էսայ ի՞նչ մուր էր՝ քրտեցիմք մեր էրես» (248):

Երեսին թռնել – «վիրաւորել, վերելից նայել, արհամարհել».

«Իմ դուռ-դրկիցներ, ձեր էրես շատ եմ թռեր, Ինձ հալալ արե՛ք» (317):

Ծունկ//ծունք բաղադրիչներով դարձուածքներն արտայայտում են խոնարհութիւն, երկրպագութիւն, վախի զգացում եւ այլ կարգի իմաստներ:

Ծունք դնել – «խոնարհուել, երկրպագել».

«Իրեք անգամ ծունք էդի առաջի աստծու» (139):

Մէջք բաղադրիչը դարձուածքներում արտայայտում է անպարտելի ուժի կենտրոն իմաստ: Վիպերգում հանդիպում է՝

Մէջքը գետին դնել – «յաղթել, պարտութեան մատնել».

«Դու դրեցիր իմ մէջք գետին, էտուց ետքը՝ ես բե կնիկ»
(376):

Արիւն բաղադրիչով դարձուածքներն վիպերգում արտայայտում են համակրանք, սպանութիւն, վրէժխնդութիւն, սաստիկ գայրոյթ եւ այլ իմաստներ:

Արիւնը մէկի վրայ եռալ – «համակրել, մէկի նկատմամբ համակարանք՝ սէր տածել».

«Էդ տղան էնեց ջահել, ջիւան տղայ է, էնոնց արուն եռաց էնոր վերայ» (141):

Արիւնը լցուել աչքերը // արիւնը ելնել աչքերը – «սաստիկ գայրանալ՝ բարկանալ».

«Բարկութենն արուն լցուաւ Դաւթի աչքեր (294):

Էս որ լսեց Մըսրայ Մելիք, կատղաւ ... Արուն էլաւ աչքեր»
(300):

Արնի գետեր անցնել – «մեծ փորձանքներ յաղթահարել».

«Ես կասէի՝ դու ինձ արնի գետե՛ր տանցուցես» (319):

Վիզ բաղադրիչով դարձուածքներ են կազմում մարդու թոյլ տեղը, խնդրանք, խոնարհում իմաստներով:

Մեղքը մէկի վիզը ձգել – «մէկին մեղքի տակ գցել».

«Որ իմ հերն իմանար, էսքան մեղք ու արումք չէր ձգի իմ վիզ, ինձ կը տար» (67):

Մեղքն ուրիշի վիզը գցել – «պատասխանատուութիւնից խուսափել. ուրիշին մեղաւոր համարել».

«Խանդութ Դաւթին ասաց.՝ Իմ մեղք մի թալի բռն վիզ, դարձի երթանք» (364):

Վիզ ծռել – «մէկի առաջ խոնարհուել, խեղճանալ».

«Էսպէս, վիզ ծռելով, մէկ մէկ Կոզրադնի կողմ աչքեց» (296):

Ճակատ բաղադրիչը դարձուածքներում արտայայտում է զգայութեան կենտրոն իմաստ. վիպերգում հանդիպում է գինին

նակատ բռնել դարձուածքը՝ «սաստիկ հարքել, զգօնութիւնը կորցնել» իմաստներով:

«Եօք տարուայ գիւնին ... Մհեր որ խմեց՝ Մհերի նակատ բռնեց» (197):

Փոք բաղադրիչը դարձուածքներում պահպանում է հնամենի մտածողութեան կարծրատիպը, որով համաձայն՝ փոք մարմնարմատը դիտուել է իբրեւ «կեանքի տեղակայման վայր՝ հանգրուան»: Համաձայն հնամենի պատկերացումների՝ մարդու կենսական ողջ գործարանները (ինչպէս նաեւ նրա առանձին մասերի) գործառոյթները հնարաւոր է միայն ինչ-որ կենսական ուժի ազդեցութեան շնորհիւ, որով լցուած է ողջ տիեզերքը: Հէնց այդ կենսական ոյժը՝ կեանքի «ուղեկցող» եւ մարդուն շրջակայ միջավայրի հետ կապող ոյժն է: Մարդու կազմուածքում այդ ուժը կենտրոնացած է յատկապէս փորում, որ ծառայում է որպէս կեանքի յենակէտ՝ մարդուն պահելով ուղղահայեաց դիրքով¹³: Կենսական ներոյժը ունակ է շարժուելու մարդու մարմնով մէկ. նրա ելակէտային շարժումը կապւում է ուժի, զարգացման, ծաղկման իմաստների հետ, եւ որով դադարը անկումն է, ուժի սպառումը, որ խորհրդանշում է հիւանդութիւն, անկում, մահ:

Վիպերգում հանդիպում է փորում հունար լինել դարձուածքը՝ «շնորհաշատ՝ շնորհներով լեցուն լինել» իմաստներով:

«Որ էդայ հունար քո փոր կայ, Քանի կենդանի եմ՝ ես քո ծառան տըլնիմ» (238):

Վիպերգում մարմնարմատ դարձուածքների գործառական արժէքը պէտք է դիտարկել նաեւ նրանց ձեւակազմական կաղապարների եւ ոճական արժէքի տեսանկիւնից:

Վիպերգում մարմնարմատ դարձուածքները հանդէս են գալիս տարատեսակ կաղապարներով. այդ կարգի կապակցութիւնները կարելի է դասակարգել տարբեր սկզբունքներով՝ ըստ ձեւաբանական արժէքի, ըստ կառուցատիպերի, ըստ անուանողական եւ հաղորդակցական արժէքների, ըստ տարբերակների եւ այլն:

13 MACALEBA, H. B., անդ, 11.

Ա. **Ըստ ձեւաբանական արժէքի՝ մարմնարմատ դարձուածքները հիմնականում ունեն բայ խօսքի մասի արժէք. հազուադէպ հանդիպում են դարձուածքների գոյականի** (աչքը լոյս, աչք ի լոյս) **եւ ձայնարկութեան արժէքով** (շայնա՛մ էնոնց գլուխ):

Յետայսու բոլոր կարգի դասակարգումները կատարւում են բայական մարմնարմատ դարձուածքների շրջանակներում:

Բ. **Բայական մարմնարմատ դարձուածքների կառուցատիպերը վիպերգում հիմնականում ունեն անուանողական արժէք եւ հանդէս են գալիս երկանդամ, եռանդամ, քառանդամ, բազմանդամ կաղապարներով:**

ա) Երկանդամ կառույցներ

գլխին տալ – «գլխին խփելով ողբալ՝ սգալ»¹⁴

աչքին գալ – «մէկի դուրը գալ, հաւանել»

աչքերը բռնալ – «դժգոհութեան արտայայտութիւն՝ անակնկալ դէպքի առթիւ»

աչքերը դառնալ – «տեսածից սաստիկ գայրանալ՝ բորբոքուել»

աչքը խարուել – «մոլորեցնել, շեղել»

սիրտը ցաւել – «մէկի մասին հոգ տանել, կարեկցել, մտահոգուել»

սիրտը պնդանալ – «յուսադրուել, գօտեպնդուել»

սիրտը հովանալ – «հանգստանալ, գայրոյթն անցնել»

սիրտը վառուել – «սաստիկ վշտանալ, յուզուել, անմեկին ցաւ ապրել»

սիրտը ելնել – «յուզուել, բարկանալ, սաստիկ գայրոյթ ապրել»

ականջ անել – «լսել, խորհուրդն ընդունել»

բերանը կոտրուել – «կշտամբանքի արտայայտութիւն՝ ուղղուած չար խօսք ասողին»

բերանը ցրուել – «վայրիվերոյ խօսել, գոեհեկութիւններ դուրս տալ»

երեսին թռնել – «վիրաւորել, վերելից նայել, արհամարհել»

ծունր դնել – «խոնարհուել, երկրպագել»

14 Բայական յարադրութիւնները (գլխին տալ, սիրտը քացուել եւ այլն) ձեւակազմական առումով դիտոււմ ենք իբրեւ երկրպագորիչ կառույցներ:

*ձեռքից գալ – «մի գործի մէջ հմուտ՝ յաջողակ լինել»
վիզ ծռել – «մէկի առաջ խոնարհուել, խեղճանալ» եւ այլն:*

բ) Եռանդամ կառոյցներ

*արնի գետեր անցնել – «մեծ փորձանքներ յաղթահարել»
գինիին գլխին կապել – «հարբեցնել, գիտակցութիւնը մթագնել»
գինիին գլխից անցնել – «սթափուել, զգոնանալ»
գլխի նարը գտնել – «փրկութեան հնար որոնել»
գլխին պատիժ բերել – «վերահաս փորձանքի կանխագուշակում»
երեսին մուր փսել – «անուանարկել, պատին արատաւորող լուրեր տարածել»
խօսքը բերանից գնալ – «անզգոյշ՝ ակամայ միտք արտայայտել»
մէջքը գետին դնել – «յաղթել, պարտութեան մատնել»
Քանի՞ գլուխ ունես – «համարձակութիւն՝ ֆաշութիւն ունենալ»
ձեռն ականջն ընկնել – «լսելի լինել՝ դառնալ»
փորում հունար լինել – «շնորհաշատ՝ շնորհներով լեցուն լինել»*

գ) Քառանդամ եւ քազմանդամ կառոյցներ

*արիւնը մէկի վրայ եռալ – «համակրել, մէկի նկատմամբ համակարանք՝ տածել»
գլխին մի բան հանել – «նեղութիւն պատճառել, դժուարին կացութեան մէջ գցել»
գլուխը դուրս հանել չկարողանալ – «ամօթահար լինել»
մէկի վրայ աչք դնել – «սիրահետել, դուր գալ»
ջոջ պատառն ականջը թողնել – «սպանել, բնաջնջել, վերացնել»
մէկի ձեռքի հետ գնալ – «ենթարկուել մէկի կամքին»
մի գործի ձեռք գցել // թալել – «դժուարին գործ ձեռնարկել»
ամէն ինչ մէկի ձեռքին լինել – «իշխանութիւն՝ զօրութիւն՝ ուժ ունենալ»*

Գ. Հաղորդակցական կառոյցներն վիպերգում հազուադէպ գործածութիւն ունեն. դրանք ներկայանում են պարզ կամ բարդ նախադասութեան կառուցատիպերով, ինչպէս՝

Քանի՞ գլուխ ունես – «համարձակութիւն՝ ֆաշութիւն ունենալ»

Աչքը հովանի լինի – «մէկի բարօրութիւնը հայցել»
 Բերանը կոտորուի – «կշտամբանքի արտայայտութիւն՝ ուղղուած
 չար խօսք ասողին»
 Զեռնի կոտորուի – «դժգոհութեան արտայայտութիւն՝ անակնկալ
 դէպքի առթիւ»
 Գլուխ էդտեղ թրջես, էստեղ կընտես – «կայծակնային արագու-
 քեամբ տեղ հասնել»

Դ. Ըստ տարբերակների տիպերի՝ վիպերգում հանդիպում են բառային (հոմանշային), քերականական (ձեւաբանական ու շարահիւսական) եւ ծաւալային մարմնարմատ դարձուածքներ¹⁵, որոնց քննութիւնը, համապատասխան կառուցատիպերով, կարող է ամբողջացնել դիւցազներգական պատումի համատիպ կառույցների նկարագրութիւնը:

ա) Բառային տարբերակներն այնպիսի կապակցութիւնների զուգեր են, որոնք միմեանցից տարբերւում են հոմանշային որեւէ բաղադրիչով. նման կապակցութիւններն ունեն իմաստային որոշակի մերձաւորութիւն: Ինչպէս՝

Մեղքն ուրիշի վիզը գցել // մեղքը մէկի վիզը ձգել – «մէկին մեղքի տակ գցել. ուրիշին մեղաւոր համարել». ուրիշ // մէկը, գցել // ձգել:

Գինին գլուխը բռնել // գինին մական բռնել – «սաստիկ հարքել, զգօնութիւնը կորցնել. գիտակցութիւնը մշուշուել». գլուխ // մականատ:

Արիւնը լցուել աչքերը // արիւնը ելնել աչքերը – «սաստիկ գայրանալ՝ քարկանալ». լցուել // ելնել

բ) Քերականական տարբերակներն առաջանում են կառույցների բաղադրիչների ձեւաբանական կամ շարահիւսական յատկանիշների հիման վրայ: Կարելի է առանձնացնել ձեւաբանական տարբերակների հետեւեալ տեսակները:

Հանդիպում են տարբերակներ, որոնց բայական բաղադրիչները ցուցաբերում են ներգործական-չէզոք սեռային հակադրութիւն, ինչպէս՝

15 Հայերէն դարձուածային միաւորների տարբերակների մասին տե՛ս ԲԵՂԻՐԵԱՆ, Պ., նշ. աշխ., 213-216:

Սիրտը բացել // սրտները բացուել – «գաղտնիքները կարդալ՝ իմանալ. ուրախանալ, զուարմանալ»։ բացել // բացուել

Դիտարկուած տարբերակում առկայ է նաեւ միեւնոյն դարձուածքի եզակի յոգնակի հակադրութիւն՝ սիրտը // սրտները։

գ) Շարահիւսական տարբերակները հանդէս են գալիս անուանական եւ հաղորդակցական կառոյցներով՝ դարձուածքների նախադաս շարադասութեամբ։ Հմմտ.

Աչքը լոյս, աչք ի լոյս – «բարեմաղթութիւն՝ ուրախ լուր հաղորդելիս»։ աչիկ, դու լուսով ըլնես

Աչքդ խաւարեր – «գղջանքի՝ փստսանքի արտայայտութիւն»։ աչիկ, դու խաւար կենայիր

Ձեռքդ կոտրուէր – «դժգոհութեան արտահայտութիւն՝ անակնկալ դէպքի առթիւ»։ ձեռիկ, դու կոտոր կենայիր

դ) Ծաւալային տարբերակները հանդէս են գալիս բաղադրիչների քանակային կազմի փոփոխութիւններով. դրանց (տարբերակների) եզրերը հանդէս են գալիս համառօտ եւ ծաւալուն կառոյցներով։ Այդ կարգի տարբերակները ձեւաւորուած են բառերով, ինչպէս՝

Բերանդ մի ցրուի եւ քերանդ շատ մի ցրուի – «շատ մի՛ խօսիր. քերանդ փակ պահիր»

Էրես թռնել եւ էրես շատ թռնել – «նեղութիւն պատճառել»

Մարմնարմատ դարձուածքների տարբերակային ձեւերի ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, որ այդ կարգի կառոյցները պահպանում են հայերէնի բառագիտական մակարդակի օրինաչափութիւնները, որոնք կանոնաւոր կերպով գործում են ինչպէս բառակազմական, այնպէս էլ դարձուածաբանական մակարդակներում։

Վիպերգում՝ մարմնարմատ դարձուածքներն ունեն որոշակի ոճական արժէք, որի բացայայտումը կարող է վեր հանել վիպերգում գործածուած կայուն կապակցութիւնների ինքնատիպութիւնը. կապակցութիւններ, որոնք ծառայում են բանահիւսական պատումի գեղարուեստական գաղափարի դրսեւորմանը՝ ասելիքի իմաստին հաղորդելով սաստկացում, աստիճանաւորում, չափազանցութիւն, նուագաբերութիւն (նուագատոյթ), անշուշտ առարկաներն անձնաւորելով եւ այլն։ Մարմնարմատ դարձուածքներն այդ դերերը կատարում են զանազան միջոցներով, ինչպիսիք են՝ բացթողում

(Էլիպսիս), կրկնութիւն, կամընտրական անդամի առկայութիւն, շրջուն շարադասութիւն եւ այլն:

Դիտարկենք մարմնարմատ դարձուածքների ոճական արժէքը համապատասխան շարահիւսական միջավայրում:

Վիպերգում մարմնարմատ դարձուածքները շարահիւսական որոշակի միջավայրում արտայայտում են դարձուածային իմաստի սաստկացում: Այն դրսեւորւում է տարբեր դարձուածքների «միաւորման» հետեւանքով, միաձոյլ՝ մէկ կառոյցով: Այդօրինակ «միւաւորումը» ընդունուած է անուանել բացթողում (Էլիպսիս), որի դէպքում շարահիւսօրէն նոյն պաշտօնը կատարող որոշ անդամներ դուրս են գալիս դարձուածքի կազմից:

Գլխիդ մեռնեմ // արեւիդ մեռնեմ դարձուածքների միաձուլումից վիպերգում հանդիպում է գլխիդ՝ արեւիդ մեռնեմ կապակցութիւնը՝ բայական անդամի զեղչման հետեւանքով. դարձուածքը նշանակում է «գոհաբերուելու պատրաստակամութիւն. սիրոյ՝ փաղափայտի արտայայտութիւն»:

«Բեռնին ոսկին տեսաւ՝ - Վա՛յ, Դաւիթ ջան,- ասաց.- Բո գլխուն, արեւուն մեռնեմ» (263):

Գլխիս վրայ եկար // երեսիս վրայ եկար > գլխիս՝ երեսիս վրայ եկար. «քարեմադութիւն» ցանկալի հիւրի գալու առթիւ. սիրով, յօժարութեամբ հանդիպով»:

«Գլխուս, էրեսիս վերան եկար, ի՛մ տէր» (151):

Արիւնը լցուել աչքերը // արիւնը ելնել աչքերը > արիւնը լցուել՝ ելնել աչքերը – «սաստիկ գայրանալ՝ բարկանալ»:

Վիպերգում իմաստի սաստկացմը դրսեւորւում է նաեւ աստիճանաւորման միջոցով. դարձուածքի իմաստի սաստկացումն ապահուում է նոյնիմաստ երկրորդ կառոյցը, ինչպէս՝ գլուխ քարը եւ էրես պատ. «Ինչ ուզում է՝ թող հետը պատահի. չէգո՞ք արտայայտութիւն». «Թէ չը հաւնաւ՝ գլուխ քար, էրես պատ» (348):

Վիպերգում տարածուած իրողութիւն է կրկնութիւնը. միեւնոյն մարմնարմատ դարձուածքների կրկնութեամբ շեշտում է դարձուածքի իմաստը՝ պատումին հաղորդելով յուզականութիւն¹⁶: Ուշագրաւ է հետեւեալ դարձուածքների կիրառական-ոճական արժէքը.

16 Հայերէնի ոճական համակարգի պատկերաւորման եւ արտայայտութեան միջոցների մասին տե՛ս ԳԻԻԲԻՆԵԱՆ, Դ., *Հայոց լեզու. խօսքի տեսութիւն*, Ս. Էջմիածին 2015:

«Գնացիմ, ջուղար տարան խալիֆայիմ, ասիմ,- Քո աջք ի լոյս, տղէք էկան» (110):

«Էկէ՛ք, ձեր աջքը լո՛յս, էկէ՛ք, մեր աջքը լո՛յս, Մեր Դաւիթն է էկէ» (240):

Վիպերգի ոճական համակարգին բնորոշ է **չափազանցութիւնը**, որ ժողովրդական լեզուամտածողութեան դրսեւորում է. բանահիւսական պատումներում չափազանցութիւնը ընդունուած ոճական հնարք է՝ կերպարներին, իրողութիւններն ու նրանց յատկանիշները խեղկատակ չափերով ներկայացնելու համար նպատակ ունենալով ունկնդրի վրայ ազդեցութիւն գործել: Այդ դերը կատարում են նաեւ մարմնարմատ դարձուածքները, որոնք, ինչպէս նշեցինք, վիպերգում միտումնաւոր կերպով մեծացուած ու ահռելի չափերով են ներկայացնում առարկան, երեւոյթը կամ նրանց յատկանիշները: Վիպերգում չափազանցութիւնը վերաբերում է գործողութեան յատկանիշին (գործողութիւն կատարելու կայծականային արագութեանը:

Աջքերը խփել-բացել – «մի քան կայծակնային արագութեամբ կատարել».

«Էլաւ, իմքն իր ձին քաշեց դուրս, Հեծաւ, աջք խփեց էրաց, հասցուց մօր մօտ» (118):

Գլուխ էդտեղ քրջես, էստեղ կընտես – «կայծակնային արագութեամբ տեղ հասնել».

«Քեռի Թորոս, Քո գլուխ էդտեղ քրջես, էստեղ կընտես» (233):

Չափազանցութեան հակառակ դրսեւորումն է **նուազասոյթը**. ոճական այս հնարի միջոցով միտումնաւոր կերպով փոքրացւում, նուազեցւում են առարկայի ծաւալային, տարածական ու կշռային չափերը, կամ թուլացւում եւ նուազագոյնի են հասցւում գործողութեան կատարման հանգամանքները եւ այլն:

Ջոջ պատառն ականջը թողնել – «սպանել, քնաջնջել, վերացնել».

«Փափկեւաններ կը գան, Էնոր ջոջ պատառ ականջ կը թողնեն» (359):

Վիպերգում հանդիպում են մարմնարմատ դարձուածքներ, որոնց կազմում կան կամընտրական անդամներ. վերջիններս սաստկացնում են խօսողի դատողական վերաբերմունքը՝ սահմանափակելով դարձուածքի իմաստային ծաւալը:

(Գո) սիրտը չի ցաւի եւ (Բո) սիրտը հեչ չի ցաւի.

«Ձենով Յովան ասաց. - Սառյէ', օտար զարմից ես դու, Բո սիրտ հեչ չի ցաւի» (238):

Բերանդ մի ցրուի եւ բերանդ շատ մի ցրուի - «շատ մի' խօսիր. բերանդ փակ պահիր»:

«Դարձաւ ասաց.- Բերանդ շատ մի ցրուի, Գէնէ աւել է (374):

էրես թոնել - էրես շատ թոնել - «նեղութիւն պատճառել»:

«Իմ դուռ-դրկիցներ, ձեր էրես շատ եմ թոնը, Ինձ հալալ արէ՛ք» (317):

Վիպերգում կան մարմնարմատ կառոյցներ, որոնք հանդէս են եկել ուղիղ եւ փոխաբերական նշանակութիւններով: Ուղիղ իմաստով դրանք ազատ կապակցութիւններ են, փոխաբերական իմաստով՝ դարձուածքներ. տուեալ դէպքում ուղիղ եւ կայուն կապակցութիւնները համապատասխան իմաստներով կազմում են համանունական գոյգ, ինչպէս՝ ռոտները գետնից կտր(ու)ել - գետնից վեր բարձրանալ եւ ռոտները գետնից կտրուել - «սաստիկ ուրախանալ, ցնծալ»:

«Պիւնդ Թափ Էտու, Էնոր ռոտեր գետնից կտրեց» (ազատ կապակցութիւն) (312):

«Ուրախութեմէն Էնոր ռոտեր գետնէն կտրաւ» (264):

Վիպերգում հանդիպում են մարմնարմատ դարձուածքներ, որոնք զրաբարում ազատ կապակցութիւններ են եղել. դրանց բաղադրիչների առարկայական իմաստի յետագայ վերացարկումն ու փոխաբերական գործառոյթը տարժամանակեայ գործընթաց է, ինչպէս՝ ձեռքերին ջուր լցնել (ուղիղ իմաստով) եւ ձեռքերին ջուր լցնել՝ «ծառայութիւն մատուցել, հարսնութիւն անել» իմաստներով, ինչպէս Եղիշէ Պատմիչի մօտ գտնում ենք. «Ոչ ոք ումեք ջուր ի ձեռս արկանէր եւ ոչ կրտսերք աւագաց դաստառակս մատուցանէին»:

«Նոր տի Բո ձեռքին ջուր լըցնենք, մեր աղբե՛ր Դաւիթ» (316):

Վիպերգում գործածուած որոշ մարմնարմատ դարձուածքներ զրաբարի համապատասխան փոխաբերական կառոյցների բարբառային դրսեւորումներն են՝ իմաստային մասնակի փոփոխութեամբ, ինչպէս. «ձեռն ի գործ արկանել» - «ձեռք գարնել, ձեռնարկել, սկսել». «Այն ինչ լիներ անցա զանաչառ զանդորմ ձեռն պատերազմի ի գործ արկանել» (ԲՄԿ Ժ, 29):

մի գործի ձեռք թալել – «դժուարին գործ ձեռնարկել»:

«Ասաց.- Ես ի՞նչ եմ, Որ էդ բաներին ձեռք ալեմ» (139):

Եւ կամ գրաբարի մէջ՝ ի ձեռն առնուլ – «իբ ձեռքն առնել, բռնել, տիրանալ»։ Զի դարձաւ տէրութիւն իմ յիս, եւ նստայ ես յաթոն հարց իմոց, ի ձեռն առի զիշխանութիւն իմ... եւ նուաճեցի անդրէն զաշխարհ իմ (ԱՄԿ Ժ, 52):

(մի բան) մէկի ձեռքին լինել – «իշխանութիւն՝ զօրութիւն՝ ուժ ունենալով՝ տիրանալ»:

«Իրէք կողմն աշխարհի Մըսրայ Մելիքի ձեռն էր» (303):

Վիպերգում յաճախ դարձուածքի մարմնարմատ բաղադրիչը, որպէս երկխօսութեան եզր, կառոյցի շրջանակներում ձեռք է բերում անձի յատկանիշ. անձնաւորում է.

«Աչիկ, դու խաւար կենայիր, Որ էսայ բան չտեսնէիր» (320):

«Աչիկ, դու լուսով ըլնես, Որ էս բան տեսար» (321):

«Զեռիկ, դու կոտոր կենայիր, Որ ուժ էնքան չը կար քեզի» (320):

Վիպերգի մարմնարմատ դարձուածքների արտայայտութեան հարթակում որոշակի դեր ունի շրջուն շարադասութիւնը, որ կայուն կապակցութիւնը վերածում է իւրայայտուկ շարահիւսական կառոյցի՝ արտայայտուած բարդ նախադասութեամբ, ինչպէս՝ երեսին մուր քսել – «անուանարկել, պատին արատաւորող լուրեր տարածել», շրջուն շարադասութեամբ՝

«- Զանք՝մ, էսայ ի՞նչ մուր էր՝ քնեցիմք մեր էրես» (248):

Ինչպէս ցոյց է տալիս ուսումնասիրութիւնը, վիպերգում մարմնական դարձուածքներն ունեն ռճական որոշակի արժէք. դրա բացայայտումը, կարծում ենք, կարող է ամբողջացնել ընդհանրապէս դարձուածքների ռճական համակարգի նկարագրութիւնը «Սասունցի Դաւիթ» վիպերգումում:

«Սասունցի Դաւիթ» վիպերգում մարմնարմատ դարձուածքների ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, որ դարձուածակազմիչ դերով հանդէս են գալիս գլուխ, աչք, ականջ, սիրտ, ոտք, ձեռք, բերան, երես, ծունկ, մէջք, երակ, արիւն, վիզ, ճակատ եւ փոր մարմնարմատները, որոնք գործառական տարբեր յաճախականութիւն ունեն կայուն կապակցութիւնների արտայայտութեան հարթակում:

Օգործածուած մարմնարմատ դարձուածքները բացայայտում են ժողովրդախօսակցական լեզուի ակնյայտ ազդեցութիւնը՝ վիպերգի գեղարուեստական հիւսուածքում ստեղծելով ոճական իւրայատուկ երանգաւորում, (իմաստի սաստկացում, կրկնութիւն, աստիճանաւորում, չափազանցութիւն, նուազաբերութիւն, անձնաւորում եւ այլն):

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Լեզուի դարձուածաբանական մակարդակում որոշակի շերտ են կազմում մարմնարմատ դարձուածքները, որոնց գործածութիւնը պայմանաւորուած է նրանց ընդգծուած պատկերաւորութեամբ, քերականական պարզ կազմութեամբ, ոճական բազմազանութեամբ եւ ազգային մտածելակերպի իւրայատկութեամբ:

Դարձուածքների բովանդակային հարթակում մարմնարմատ դարձուածքները կամ մարմնի մասերի անուանումները հանդէս են գալիս փոխաբերական իմաստներով. նոր երեւոյթներ անուանելու համար դրանք զուգորդւում են նախեւառջ մարդուն մօտ գտնւող առարկաների հետ:

Նախապէս շրջապատող առարկաները մարդը համեմատել է իր հետ, իր մարմնի մասերի հետ: Սա խորհրդացուցական (սիմվոլիքայի) արտայայտութիւններից մէկն է, որ դրսեւորւում է նաեւ դարձուածքների արտայայտութեան եւ բովանդակութեան հարթակներում:

Մարմնարմատ դարձուածքները համապատասխանում են ժողովրդական բառ ու բանին, ներդաշնակւում են պատումները, կրելով ժողովրդախօսակցական լեզուի ակնյայտ ազդեցութիւնը եւ գեղարուեստական հիւսուածքում ստեղծում ոճական իւրայատուկ երանգաւորում:

Summary

THE FUNCTIONAL VALUE AND STRUCTURAL TYPES OF
SOMATIC IDIOMS IN THE EPIC "DAVID OF SASOON"

LALIK KHACHATRYAN

At the level of stable phrases of the language, a certain layer is made up of somatic phraseological units (SFU), the use of which is due to their pronounced imagery, simplicity of grammatical structure, stylistic diversity and originality of the national mentality manifesting in them. In terms of content, somatisms, or names of body parts, have metaphorical meanings: they allow you to see the presented objects and phenomena through the prism of objects and phenomena close to a person as their other hypostases, correlated in appearance or action. This is one of the manifestations of symbolism, reflected in the plans of expression and content of phraseological units.

The study of SFU in the epic "David of Sassoun" shows that the phrase-forming role in the work is played by the lexemes *head, eye, ear, heart, leg, hand, mouth, face, knee, back, blood, neck, collar, forehead, abdomen*, etc.

The SFUs have different functional frequencies in the expression of stable associations. They are used in the epic appear in various forms and are classified according to different principles: according to morphological value, according to structural types, according to nominative and communicative values, according to variants. They express the strengthening of meaning, gradation, grotesque, litotes, personification, etc.

The SFUs used in the work are in harmony with the epic plot, reflect the peculiarities of the spoken language, creating a unique stylistic palette of the artistic world of the heroic narrative. A certain layer of the SFU epic in literary treatment went into the dictionary of the modern Armenian language.